

פרק עשרים ואחד: ישובים חקלאיים נוספים

ואדי-חנין (נחלת ראובן)

ההתיישבות ואדי חנין (לימים חלק מנס ציונה) הוקמה בשנת תרמ"ד, על ידי ראובן לרר, סוחר אמיד שעלה מרוסיה. לרר קנה שטח של 1,418 דונם. רשם אותו על שמו בטאבו, וניהל בחלק קטן ממנו משק שכלל בעיקרו בוסתן גדול.⁵⁶² משפחת לרר סבלה, בשלב ראשון, מקדחת, מעוני ומרעב, בניסיונותיה לגדל גידולים חקלאיים שונים עד שהפרדסים ניבבו פרי. החל מטבת תרמ"ז (ינואר 1887) החל לרר למכור כמה מאות דונמים משטחו למתיישבים חדשים, בסיוע פקיד הברון בראשון לציון, יהושע אוסבוצקי, הן בשל הקשיים הכלכליים שהיה נתון בהם, והן כדי לארגן מניין לתפילה במקום. שטח זה נרשם בטאבו על שמו של מיכאל ארלנגר מפריז, וניטעו בו בעיקר גפנים.⁵⁶³ בנוסף, באביב תרמ"ז קיבל לרר הלוואה לעשר שנים מן הברון רוטשילד בסך 12,000 פרנק, בריבית של 6% ובערבות על חלק מאדמתו.⁵⁶⁴ במהלך שנת תרמ"ח התחלפו חלק מן הקונים ונוספו קונים נוספים, כשהשטח הנוסף נרשם גם כן על שם ארלנגר. תנאי המגורים במקום היו קשים.⁵⁶⁵ חלק מהקונים נקלעו לקשיים ועזבו, כשבנוסף ערערו הפלאחים השכנים על בעלות חלק מן האדמות הקנויות.⁵⁶⁶

562. לרר שהיה ספק של הצבא הרוסי, החליף בשנת תרמ"ב (1882) את אחוזתו שלידי אורסה באחוזה בוואדי חנין בת כ-2,000 דונם של גרמני בשם רסלר, שכללה משק חרב, באר ובריכה הרוסה ופרדס עזוב. לרר השתקע במקום בשנת תרמ"ד (1884). כאמור קנה לרר כ-2,000 דונם אך עם הגיעו למקום הוא נתבע על ידי ערביי הסביבה שטענו שחלק מן השטח הינו בבעלותם.

563. ארבעת הקונים הראשונים קנו סך של 320 דונם, בטבת תרמ"ז: יקותיאל הירש: 100 דונם, אברהם ילובסקי: 100 דונם, אהרון אייזנברג: 60 דונם, גולדה מילסלובקי: 60 דונם (מתוכם הקצתה 47 לחתנה, שלמה יפה). בפועל הוגדל שטחו של אייזנברג ל-84 דונם ונוסף קונה חדש: קאפיל ממינסק: 53 דונם והשטח המכור הגיע ל-397 דונם (גרא, אדמה, עמ' 161, 169).

564. אהרנסון, הברון, עמ' 68, הע' 14; גרא, אדמה, עמ' 166.

565. למעשה, היה בית אבן אחד (של לרר) וכמה מבנים זמניים נוספים (ראו אהרנסון, הברון, עמ' 200).

566. בהסכם שנחתם בי"ח בטבת תרמ"ח צויין ש"הפלאחים מסאראפנדר מעכבים מלעבוד האדמה הנמצאת בוואדי-אל-חנין, אשר נמדדה ונמכרה להאדון גארדאן מחרקוורו". בנוסף 200 פרנק שהוצאו על העבודה במקום "עלו בתוהו אחרי אשר לא ינטע שם כרם בשנה הזאת". וצויין ש"לעת עתה יקבל ה' גארדאן אדמה אחרת, 200 דונם ובאם נוציא האדמה במשפט מידי הערבים, אז יזכה רק בהאדמה החדשה, כמה שיטע בשנה הזאת והשאר יקח מהאדמה הישנה. זמן המשפט, אם לשבט אם לחסד עד חג הפסח שנת תרמ"ח [...] " (גרא, אדמה, עמ' 169). דיווח בחבצלת, ג' באלול תרמ"ח (10.8.1888), עמ' 306, ציין שתושבים בוואדי חנין מציינים שבשל קשיי המגורים שלהם, הם לא הצליחו לשמור על שדותיהם מפני שכניהם הפלאחים שגזלו מהם 600 דונם אדמה. "החצי מהמשפחות שקנו אדמה בוואדי חנין כבר עזבו

ערב השמיטה ישבו במקום 6-7 משפחות, כשהמציאות החקלאית הייתה כדלהלן:

התושבים	בוסתן	גפנים שניטעו בתרמ"ז ⁵⁶⁷	גפנים שניטעו בתרמ"ח
1 משפחת לרר	פרדס ועצים נוספים ⁵⁶⁸	-	-
2 ⁵⁶⁹		2,000	3,000
3		8,000	9,000
4			4,000
5			12,000
6			2,000
7			5,000
סך-הכל		⁵⁷⁰ 10,000	⁵⁷¹ 34,000

את אדמתם אחרי מכרוה, או כי עזבו אותה שממה וילכו עם בני משפחתם אחרי שאבדו הונם" וצויין שמשפחת מרדכי זילבערמאן, בת עשרה נפשות, עוזבת עתה לאמריקה.

567. נתוני הגפנים בגוף הטבלה לקוחים מדו"ח של יהושע אייזנשטדט שנעשה בשנת תרנ"א. ראו ברזילי, המושבות, עמ' 22-23.

568. ראו הדיווחים בשנים תרמ"ו-תרמ"ח: "שלש גנים גדולים, בהם אלנות לאלפים נושאי כל מיני פרי הארץ עם בארות מים חיים" (המגיד, י"א באב תרמ"ו (13.8.1886), עמ' 258; גרא, אדמה, עמ' 134); "פרדס גדול של לימונים תפוחי זהב ורמונים וכו'" (הצבי, ד' בסיון תרמ"ז (27.5.1887), עמ' מה); 4 גנים גדולים ו-5 בארות (לוח ירושלמי לשנת תרמ"ט' משנת תרמ"ח, מצוטט אצל גרא, אדמה, עמ' 175). 8,000 עצים (קליין, מגדל צופים, עמ' 35 (הספר יצא ב-1889. מובא גם אצל אהרנסון, הבארון, עמ' 237, הע' 66)). וראו הדיווח של שמואל הירש לוועד המרכזי של כ"ח מיום 28.3.1888 (ט"ז בניסן תרמ"ח): "בוואדי חנין יש גן נאה למדי, [...] מגנו של לרר קיבל שייד תפוחי זהב. מכיוון שהם באיכות טובה יותר מתפוחי הזהב של מקוה ישראל, רוצה הירש לקחת מהגן שבוואדי חנין כמה חוטרים להרכבה על עצי הדירים במקוה ישראל". בדיווח נוסף מיום 23.5.1888 (י"ג בסיון תרמ"ח) נמצא פירוט מלא של התוכנית להעברת חוטרי התפוזים מפרדס לרר למקוה ישראל (גרא, אדמה, עמ' 170; וראו גם אהרנסון, שם). בשנת תרנ"א, ציין אייזנשטדט שבמקום גדלים עצי תפוז, לימון, אתרוג, רימון, אגוז, תמר ומשמש, וכן 500 אילני סרק וגינת ירק, וחמש בארות מים המשקות את הגינות (ברזילי, המושבות, עמ' 25). ככל הנראה, שטח הבוסתן עמד על כ-150 דונם (ראו גרא, אדמה, עמ' 169. וכן על פי כמות הבארות).

569. מסתבר שמדובר בכרם של גולדה מילוסלבסקי.

570. חיסין, מרשומות, עמ' 166, ציין בט"ז באייר תרמ"ז (10.5.1887) שבחורף זה ניטעו במקום 20,000 שתילי גפן.

571. ב'לוח ירושלמי לשנת תרמ"ט' שיצא בירושלים בשנת תרמ"ח על ידי סענדר פייביש בן דוד הכהן צוין שבמקום 25,000 גפנים ו-6,000 עצי פרי שונים (גרא, אדמה, עמ' 175). בשנת תרנ"א יציין חיסין שיש במקום 43,000 גפנים ברובן בנות 3-4 שנים ועוד 16,000 גפנים חדשות (חיסין, מסע; גרא, אדמה, עמ' 182).

בשנת השמיטה לא ניטעו גפנים בכלל,⁵⁷² ומסתבר שגם לא ניטעו שתילים בפרדס של לרר. יחד עם זה, לא ברור האם וכיצד טופלו הפרדס והכרמים במהלך השמיטה. ומה נעשה בנוגע לשתילת ירקות בפרדס.⁵⁷³ יש לציין שבעלי הכרמים היו עניים, שעבדו בכרמים בעצמם וחלקם אף ללא סיוע פועלים מבחוץ. הם לא קיבלו תמיכה לא על ידי הפקידות ולא על ידי חובבי ציון.⁵⁷⁴ והאדמה שבה גדלו הגפנים הייתה מרובה בעשבי בר.⁵⁷⁵

גינת דוד בסומייל

אחווה התיישבותית נוספת הייתה של משפחת פלמן בסומייל, בסמוך ליפו. ברשות המשפחה היו כ-40 דונם, וכ-30 דונם מהם היו נטועים בהדרים.⁵⁷⁶ הוצאות המשפחה על חקלאות, חינוך ומחייה היו רבות ובשנת 1886 קיבלה משפחת פלמן הלוואה מן הברון.⁵⁷⁷ כבר ערב השמיטה שוקו פירות מן הפרדס ליצוא,⁵⁷⁸ ובנוסף גודלו בשטח הסמוך לפרדס, שעורה לפרדות וחיתים ללחם. כמו כן, נמכרו הירקות שגודלו בין העצים, לשיווק ביפו. הפרדס נוהל ועובד על ידי האלמנה שרה איטה פלמן, ועל ידי הבנים של בעלה, אהרן ליב

572. ברזילי, המושבות, עמ' 23.

573. והשוו לתיאורו של חיים חיסין בשנת תרנ"א: "כל כפרי הסביבה קונים כאן ירקות" (חיסין, מסע, עמ' 155; גרא, אדמה, עמ' 180).

574. ראו תיאורו של חיים חיסין בנוגע למתיישבים בשנת תרמ"ז: "העוני כפה עליהם חיים דומים למדי לחיי איכרים. הם לא קנו סוסים ולא עגלות; לקנות בעיר הלכו פשוט ברגל (15 קילומטר); הסתפקו בתנאי דלות וחוסר כל [...]. כמה פעמים, כשעברתי על פני נחלת-ראובן בדרכי מגדרה ליפו, התפעלתי מן המתיישבים המעטים במושבה פעוטה זו, הנלחמים בעקשנות נגד היבולית והחילף המאוסים, החוזרים ונוטעים בלי לאות גפנים חדשות במקום השתילים שלא נקלטו" (חיסין, שם, עמ' 157; גרא, שם, עמ' 181). בהמשך הוא ציין שם את עבודתה החרוצה של גולדה מילוסבלבקי ה"מפקחת בעצמה על הכל, אצה מעובד אל עובד, אוספת בסל את העשבים השוטים שנעקרו" ומתיישב נוסף ה"עובד בחריצות במעדר" עם שתי בנותיו, כיון שאין לו אמצעים לשכור פועלים.

575. "המתיישבים [...] למדו מן הנסיון של ראשון-לציון, ולא ניסו כלל לעסוק בפלחה, אלא השקיעו את כל מאמציהם בגידול הגפן, הכרוך כאן בהוצאות גדולות הרבה יותר מאשר בראשון לציון. כי מצד אחד הקרקע משובשת ביותר בעשבים רעים, ומצד השני החול העמוק והדל עשוי לספק רק מעט מאד חומרי מזון לצמחים הצעירים" (חיסין, שם; גרא, שם).

576. אהרנסון, הברון, עמ' 237, הע' 61.

577. ראו אהרנסון, הברון, עמ' 83.

578. פלמן, חלוצי הפרדסנות, עמ' 46-48, ציין כי כעבור חמש שנים נתן הפרדס לראשונה את יבולו והתפוזים יוצאו לאודסה, אך ב"עקב שגיאות באריזה, אכלו דמי המשלוח את כל ההכנסה הזעומה מהפירות הראשונים שהגיעו לאודסה במצב לא טוב - בכל זאת שימש זיק-תוחלת בשנה הבאה, לאחר שתוקן המשגה באריזת היבול הבא". אם דייק בשנים נראה שהכוונה ליבולי תרמ"ח-תרמ"ט. ונראה שאין מדובר ביבול שמיטה.

ויעקב פלמן, ובאמצעות פועלים ערבים.⁵⁷⁹ לא ברור מה נעשה בשמיטה. אהרן ליב פלמן, שפרסם כאמור בשנת תרנ"א (1891) חוברת מפורטת על אודות הטיפול בהדרים⁵⁸⁰ פירט את המלאכות הנצרכות בשבע השנים הראשונות ובכלל כלל הטיפולים השונים באילן, פעולות ניכוש, וחשיבות זריעת הירקות בשנים הראשונות. יחד עם זה הוא לא התייחס כלל לסוגיית השמיטה, ולא ברור מה וכיצד נעשה בתחום זה באחווה המשפחתית בשנת תרמ"ט, שהייתה ידועה בהקפדתה במצוות, ובקשריה עם הרב אריה ליב פרומקין, והרב סלנט.⁵⁸¹

מקוה ישראל

מקוה ישראל, היה מוסד חינוכי חקלאי ייחודי בארץ, אשר נוהל ומומן על ידי כ"ח, וכלל בית ספר חקלאי וחווה חקלאית. מקומה של החקלאות במוסד היה כמובן מרכזי ביותר. בראש ובראשונה לשם הכשרת בוגריו כמומחים לחקלאות. בשנים הראשונות נחל המוסד כישלון בשדה זה, הן מבחינת ההכשרה החקלאית והן בשל חוסר יכולתם של בוגריו למצוא מקומות תעסוקה מתאימים, אולם עם צמיחתן של המושבות, חל גם שינוי מסוים בנושא זה וחלק קטן מן הבוגרים החל לשמש כמומחים או כחקלאים במושבות. יתר על כן, הוחל בהפניית חלק מילדי המושבות ללימוד במקוה ישראל, לצורך הכשרתם לעבודה במשקי הוריהם.⁵⁸² מעבר לחשיבותה של העבודה החקלאית במקום לשם הכשרת התלמידים, הייתה לה חשיבות כלכלית לשם קיום המוסד. חלק משמעותי מן היכול החקלאי שגודל במקום, שימש למזון האנשים ובעלי החיים שבמקום, וייתרת התוצרת נמכרה, והיוותה מרכיב לא מבוטל בתקציב המוסד, שהוצאותיו הלכו וגברו עם הגדלת מספר התלמידים.

אף ששטח גדול הוקצה לפלחה, הרי שעיקר ההשקעה הייתה במטעים, בירקות ובמשק הבקר. הגידולים החקלאיים העיקריים שהיו במוסד היו: ירקות, תפוזים, אתרוגים וגפנים, בנוסף למשתלה בה הורבו והורכבו ייחורים. משנת תרמ"ז (1887) הצטרף למוסד האגרונום היהודי, יוסף נייגו, בוגר הפקולטה לאגרונומיה בצרפת, שהיה ממונה על ההכשרה המקצועית שהתרכזה במיוחד בענפי המטעים והירקות,⁵⁸³ בעוד מנהל עבודת

579. פלמן, שם, עמ' 41.

580. ראו לעיל שער רביעי, הע' 94.

581. על ביקוריו של הרב פרומקין באחוזת פלמן והתייעצותו עם בני המשפחה בענייני חקלאות ראו לעיל בהע' 106; פלמן, חלוצי הפרדסנות, עמ' 43. הבן יעקב פלמן אף למד בישיבתו של הרב פרומקין (פלמן, שם). וראו פלמן, שם, עמ' 49 על האהדה שגילה הרב סלנט למשפחה ולמפעלה.

582. ראו לעיל שער רביעי, הע' 269.

583. סקרלטו, אושר חולף, עמ' 125.

הפלחה היה עבד אל-עזיז לאהיה, ערבי תושב הכפר הסמוך יאזור, והעבודה בשטח זה נעשתה עוד שנים אחר כך בשיטות הערביות המקובלות.⁵⁸⁴

למעשה, היה המוסד בגרעון תמידי, והוא נצרך באופן קבוע לסבסוד שנתי, אולם התוצרת החקלאית שגודלה במקום היוותה מרכיב לא קטן בכיסוי חלק מן ההוצאות.⁵⁸⁵

בסוף שנת 1888 נמצאו במוסד 47 תלמידים. 3 תלמידים סיימו ב-1.1.1888 את חוק לימודיהם. אחד מהם החל לעבוד בכרמים במקוה ישראל והשניים האחרים החלו לעבוד בכרמים שבבעלות משפחת האחים שמוליצינסקי בראשון לציון ובגדרה. שלושה תלמידים נוספים היו בשלבים מתקדמים בהכשרתם לכורמים.⁵⁸⁶

סוגיית השמיטה

ככלל נשמרו במוסד הנורמות ההלכתיות שנקבעו בעבר, ובכללן בנוגע למצוות התלויות בארץ. פרסום בעיתונות דיווח על הפרשת תרומות ומעשרות במקוה ישראל, ביום ה' באלול תרמ"ח, "מכל היינות והיין שרף מהשנה הזאת, כמנהג כל השנים", באישור הרב נפתלי הרץ הלוי מיפן.⁵⁸⁷

סוגיית השמיטה גם היא לא הייתה חדשה במקוה ישראל והנורמות שנקבעו בשמיטות הקודמות היו: השבתה ככלל של שדות המזרע, זאת לעומת המשך הטיפול בעצי הפרי, וככל הנראה גם המשך גידול גן הירק.⁵⁸⁸

מאחר שבשמיטה זו ניתן היתר במושבות הברון גם לעיבוד השדות על ידי גויים, באמצעות העברת הבעלות לגויים. מסתבר שהיתר זה הונהג גם במקוה ישראל, בפרט שרוב אדמות המזרע ממילא היו מוחכרות בכל השנים האחרונות.⁵⁸⁹

584. בוטקיה ואחרים, מקוה ישראל, עמ' 16.

585. בשנת תרמ"ח (1888) עמדו ההוצאות במוסד על 55,738 פרנק וההכנסות עמדו על 24,218 פרנק. הגידול בהוצאות משנים קודמות, נבע מהבצורת שפקדה את הארץ ומהשקעות חדשות בפיתוח חקלאי. בשנת תרנ"א (1891) כיסו ההכנסות השנתיות מתבואות, יין ופירות (כ-20,000 פרנק) כרבע מהוצאותיו של המוסד, שעמדו על 75,000 פרנק לשנה (ברזילי, המושבות, עמ' 4, 17).

586. המליץ, ט' בניסן תרמ"ט (10.4.1889), עמ' 6.

587. הצבי, י"ז באלול תרמ"ח (24.8.1888), עמ' קכב; הצפירה, י"ג בתשרי תרמ"ט (18.9.1888), עמ' 2.

588. ראו לעיל בפרקים הנוגעים למקוה ישראל בשמיטות תרל"ה, תרמ"ב.

589. כאמור שם אדמות מקוה ישראל אף לא היו רשומות בטאבו על שם יהודים, אלא היו בבעלות הסולטאן ורק היו מוחכרות לחברת כ"ח, אולם יתכן שבכל זאת נעשתה לצורך השמיטה העברת הזכויות בקרקע לגויים, ואולי היא נעשתה ביחד עם מכירת אדמות הברון בבית הדין הספרדי בירושלים, אם כי אין תיעוד מפורש על כך. במכתב שכתב מיכאל ארלנגר לשמואל הירש ב-1.6.1888 (כ"ב בסיון תרמ"ח), הוא שאל

הפעולות החקלאיות העיקריות שנעשו ערב השמיטה ובמהלכה היו כדלהלן:

ענף הגפן

ענף הגפן היה אחד ענפים המפותחים במקוה ישראל. במהלך שנת תרמ"ח הוכשרו עוד 4 הקטר [44 דונם] לנטיעת גפנים, והוחל בחציבת יקב, בהשקעה של 30,483 פרנקים. תרומת הנדבן, מראשי כ"ח, סלומון ה' גולדשמידט.⁵⁹⁰ בראשית שנת 1888 הוכנו 2 הקטר אדמה למטע גפנים ובסוף 1888 הוכשרו בעידור עוד 4 הקטר, אשר נטיעתם המתוכננת היא "בחדש הזה כמבחר הגפנים השונים אשר הובאו לנו מצרפת", "אלה העושים פרי היותר משובח באיכותם ובכמותם". בדו"ח של מקוה ישראל שהתייחס למציאות בשלהי חורף תרמ"ח צויין שהחניכים עסוקים "בהכשר ובתקון הברכות המורכבות והגפנים". הקטר וחצי [כ-17 דונם] הוכשרו לנטיעת גפנים צרפתיות. 60 אקר [כ-7 דונם] הוכשר לנטיעת גפנים מקומיות.⁵⁹¹

משתלה ושדה הניסיונות

בדו"ח של מקוה ישראל צויין שבשלהי חורף תרמ"ח. הוכשרו 35 אקר [כ-4 דונם] הכנה לשדה ניסיונות ולימוד של עצים שונים.⁵⁹²

במסמך שכתב שמואל הירש ב-5.2.1888. הוזכרה הכנת כמות גדולה של שתילים לשם שילוחם לראש פנה: 20,000 שתילי לימונים, 10,000 שתילי אתרוגים, 400 שתילי תפוזים ודובדבנים.⁵⁹³ כאמור ערב השמיטה אף ניקנו חוטרי הדריס מפרדס לרר בוואדי חנין.⁵⁹⁴

מה בכוונתו לעשות במקוה ישראל בנושא השמיטה (כתבים, 1202). במכתב מ-20.7.1888 ("י"ב באב תרמ"ח) ציין מזכיר כ"ח בפריז, איזידור לב, לניסים בכר, מנהל בית ספר כ"ח בירושלים, כי קיבל את מכתבו מה-4.7.1888. וציין בין יתר הנושאים: "שמיטה - קיבלנו מה שמסרתם לנו בעניין הזה" (אה"מ, תיק ISA-Privatecollections-BenZviInstitute-0013u0f). יתכן שהעניין נוגע להעברת הזכויות באדמות מקוה ישראל, שכן ניסים בכר הוא גם זה שמונה מטעם פקידות הברון למכירת אדמותיה בבית הדין הספרדי בירושלים, מכירה שנעשתה כאמור בתמוז תרמ"ח. במכירה הנ"ל גם צוינה מכירת האדמות שבבעלות שמואל הירש, ושמה מדובר על הזכויות של כ"ח באדמות מקוה ישראל (ראו לעיל שער חמישי, הע' 214).
590. המליץ, ד' בניסן תרמ"ט (25.4.1889), עמ' 2.
591. הצבי, "י"ב אדר תרמ"ח (24.2.1888), עמ' מה; הצפירה, "י"ג באייר תרמ"ח (24.4.1888), עמ' 3.
592. שם.
593. אהרנסון, הבארון, עמ' 236.
594. ראו לעיל הע' 568.

גן הירק

בגן הירק עסקו בגידול ירקות למאכל ובניסיונות שונים. בשנת 1888 הניבו היבולים כמות מועטה יחסית, בפרט בשל הבצורת שפקדה את הארץ. הגנן ציין את העבודה המאומצת להגנת הגידולים מפני חרקים ושרב, ועדיין הירקות מאחרים לצמוח. בשלהי שנת 1889 ציין המנהל הירש בסיפוק את הניסויים המוצלחים בגידול תירס, המהווה יחד עם סלק ואספסת את המקור העיקרי להאכלת בעלי החיים. בנוסף ציין הירש, גן הירק מטופל היטב והשקיה נעשית בתנאים מספקים. יש שפע של ירקות בכל עונה המהווים את המקור העיקרי למזון התלמידים, כשהעודף נמכר. השאיפה להרחיב בהדרגה את טיפוח הירקות המועילים ביותר לצריכה האישית, שיתרתו תניב רווחים מספקים.

ענף ההדרים

ענף ההדרים כשלעצמו היה נתון במקוה ישראל בקשיים, בפרט בשל שגיאות העבר. בדו"ח לשנת 1889 ציין הירש כי מצב האתרוגים קשה, עצי האתרוג שקמלו הוחלפו בשתילי תפוז מובחרים. וחלק ניכר מפרדס האתרוגים הוקצה לגידול ירקות, יחד עם זה, השאיפה לטייב את העצים שנותרו, כדי להפיק מהם פירות טובים. פרדס התפוזים היה אמנם במצב טוב יותר, אולם גם הוא לא היה מוצלח, ובקושי הניב רווח נטו של כמה מאות פרנק בלבד, בניכוי הוצאות התחזוקה. הסיבה לכך היא בעיקר טעויות העבר, ובפרט בחירת אדמות לא מתאימות למטע ההדרים, דבר הפוגע גם עתה בצמיחת העצים ויכולם. יחד עם זה, ציין הירש, היכול וודאי יגדל משנה לשנה, בשל טיפול מיטבי.

הירש הוסיף כי נטיעת פרדס תפוזים חדש היא הכרחית. זו לא רק שאלה כספית, אלא שאלה של כבוד. שכן בכל האזור מתפתח ענף ההדרים יפה ומשיג תוצאות יפות, ובית הספר החקלאי חייב לשמש דוגמא לכל התקדמות החקלאות המבקשת לשכלל את גידולי הארץ.

1888	הוצאות	הכנסות	גרעון
צרכים חקלאיים ומשק החי	34,651.63	24,248.01	10,403.62
צרכי אחזקה והוראה	21,086.39	-----	21,086.39
סך הכל	55,738.02	24,248.01	31,490.01

1889	הוצאות	הכנסות	גרעון
צרכים חקלאיים ומשק החי	35,747.07	26,283.22	9,463.85
צרכי אחזקה והוראה	27,066.98	-----	27,066.98
סך הכל	62,814.05	26,283.22	36,530.83

המשק החקלאי במקוה ישראל - עיקרי הוצאות והכנסות				
1889		1888		
הכנסות	הוצאות	הכנסות	הוצאות	
3,791.48	3,218.36	3,251.69	2,895.75	פירות
708.57	1,322.17	1,429.45	1,819.80	אתרוגים
	652.26			טיפול באתרוגים
5,157.17	4,303.24	4,707.57	3,826.24	ירקות
6,364.96	2,163.64	5,464.40	3,281.21	כרמים (יין)
	806.1		456.35	הכנת חביות
680.83	1,155.86	1,979.57	717.30	משתלה
	3,904.98		2,819.78	הכשרת קרקע לכרמים חדשים
5,965.73		4,669.05		החכרה ועבודה בשדה
		300		השכרת גן אחד
3,372	2,316.62	2,249.11	1,988.33	רפת ומרעה
	5,001.25		715.08	תחזוקת רפתות
144.01		144.01		יונים ותרנגולות
100		106		שונות
	1,666.85		1,661	מס חכירה

סיכום

שאלת העבודה בשמיטת תרמ"ט הייתה המורכבת והמסובכת מזה מאות שנים. בראש ובראשונה משום שמדובר היה בהתייחסות לתופעה חדשה בארץ ישראל: הימצאותם של מאות חקלאים יהודים, ובנוסף להם עוד עשרות רבות של פועלים יהודים, כשבמקביל מתרחשים תהליכי שינוי מואצים בגודלה ובאופייה של האוכלוסייה היהודית בארץ.

ערב שמיטת תרמ"ט היה המשק החקלאי במושבות נתון בתהליכי שינוי, ניסוי וטעייה, כשאף מושבה אינה מתקיימת בכוחות עצמה. הגופים שניהלו את המושבות היו פקידות הברון ואגודת חובבי ציון, כאשר הברון רוטשילד היה כמעט היחיד שמימן את קיומן של המושבות ופיתוחן, והשקיע בכך הון רב.

משק המושבות המתפתח היה מחולק לכמה ענפים עיקריים, שנמצאו במינונים שונים במושבות השונות:

- א. משק הפלחה - גידול תבואות החורף (החשובות) ותבואות הקיץ (המשניות).
- ב. משק המטעים המתפתח, שכלל מטעים שונים אך בפרט את משק הגפן המתפתח.
- ג. משתלות ושדות ניסיונות בגידול צמחים שונים.
- ד. גני ירקות.

ערב השמיטה היו הברון ופקידיו עסוקים בהרחבה מואצת של ענף הגפן והשבחתו, ביבוא זרעים וזמורות להרכבה, בשליחת מומחים ומדריכים מצרפת, בהכשרת מדריכים חקלאים מקומיים, ביצירת מערכת של משתלות שסיפקו שתילים, ייחורים וזמורות, ונעשו כבר הכנות לפיתוח תעשיות חקלאיות שיתוספו בפועל בעיקר משנת תר"ן (1890), בפרט היקב בראשון לציון. כל זאת בעלות של מאות אלפי פרנקים לשנה.

אף האפשרות להקים מושבות נוספות או לתמוך בקיימות הייתה תלויה רובה ככולה בהחלטה או בסיוע של הברון.

בנוסף חלה שמיטת תרמ"ט בזמן בו ניהל הברון מדיניות ניהול קשוחה, שנבעה מכישלונות מתמשכים, מרידות נגד פקידיו וקשיים נוספים, ובשל גיבוש תוכנית כלכלית והתיישבותית ארוכת טווח.

כלל הנתונים הללו מבהירים את החשש הגדול שעמד בפני הטלת איסורי העבודה ככתבם על רבות מן העבודות שנעשו במושבות, ומעצם התופעה שרבים מן האיכרים והפועלים ילכו בטל בשנת השמיטה, כמו גם מהדימוי של ההתיישבות בעיני הציבור הרחב, בעיני בעלי הון, ובפרט בעיני הברון. קל וחומר על רקע האלטרנטיבות שהוצעו למהגרים היהודים, באירופה ובפרט באמריקה אליה יהגרו יהודים ברבבותיהם. יתר על כן, העובדה שהאיכרים מומנו על ידי הגופים המיישבים ובפרט הברון, החלישה את האמון בטענות אותם איכרים שטענו שהעבודה לא נצרכת בשנת השמיטה.

במקביל, מן הצד ההלכתי היו צדדים רבים להקל בעבודה בשמיטה, בשעת הצורך. העמדה הרווחת מזה דורות הייתה שחובת השמיטה בזמן הזה אינה מן התורה. עמדה שהייתה מקובלת גם על רוב הפוסקים שדנו בסוגייה זו לגבי שנת תרמ"ט. לקביעה זו

הצטרפו עוד צדדים מקילים רבים: הדעות שבזמן הזה אין חובה על שמירת השמיטה אפילו לא מדרבנן, אלא מצד מדת חסידות; הספקות שהועלו בנוגע למועד שנת השמיטה; המעמד המשפטי של אדמות המושבות כאדמות שבבעלות הסולטאן הגוי; הקלה בשל חובות מסים.

בשל כך הביעו כמה פוסקים את דעתם שבמציאות הקיימת, בה רוב המתיישבים חסרי הון ונתונים לתמיכה מתמשכת, ניתן להתיר אף מלאכות שיסודן דאורייתא גם בקרקע שבבעלות יהודית. האפשרות המרווחת יותר הייתה להקל בעבודה בקרקע הגוי והדבר מצא את ביטוי בפיתרון שהתגבש על ידי רוב המתירים: להתיר עבודות בקרקע לאחר מכירת האדמות לגוי. לפתרון זה היו תקדימים גם בנוגע לעבודה בשמיטה, בשמיטות קודמות, וגם בסוגיות הלכתיות נוספות, חלקן חמורות יותר מצדן הלכתי, דוגמת מכירת חמץ והפקעת קדושת בכור.

לא פלא שהרבנים המתירים, ובראשם מי שנודעו כפוסקים בולטים בעולם היהודי, ובראשם הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנה, היו תמימי דעים בכך שלאחר המכירה ניתן בשעת הצורך להתיר עבודת גויים ללא כל מגבלה, והתפלאו על ההתנגדות הקולנית שקמה להתיר בתנאים אלו.

יתר על כן, ההכרעה שקיבל הרב ספקטור להתיר מלאכות שיסודן דאורייתא על ידי גויים ומלאכות דרבנן אף על ידי יהודים לאחר המכירה, הייתה החמרה על מה שנקטו למעשה רוב הרבנים המתירים האחרים.

ההתנגדות העזה בירושלים ומחוצה לה לעבודה בשמיטה, ואפילו לאחר מכירת האדמה לגוי ואף לעבודה על ידי גויים, שעמדה ביחס הפוך לחומרה ההלכתית מצד עצמה, מבהירה שמעבר לקשיים ההלכתיים שהעלו המחמירים, ושנדחו בפירוש על ידי המתירים, עמדו שיקולים נוספים. הנסיבות שהובילו למחלוקת העזה נבעו ממכלול של סיבות ועיקרן:

- א. הצפייה והכמיהה לקיום המצוות התלויות בארץ. כמיהה וצפייה שליוותה במיוחד את ניסיונות ההתיישבות שיצאו מירושלים.
- ב. שאלת הצורך הכלכלי-החקלאי בהיתרי העבודה בכלל, ובתנאים שניתנו בפרט.
- ג. המאבק על דמותו המתהווה של היישוב היהודי בארץ והנהגתו.

לא מעט תרמה לעוצמת הפולמוס, העיתונות היהודית ובראשה שני העיתונים שיצאו בירושלים, חבצלת של ר' ישראל דוב פרומקין ובפרט באמצעות כתבו, אלעזר רוקח, והצבי של אליעזר בן-יהודה. רוקח ניהל מאבק חסר פשרות במערך הפקידות והשתמש

לכך גם בסוגיית השמיטה. משכך צוייר הפולמוס בעיתון זה בצורה מוגזמת כניסיון בוטה לכפות את האיכרים לעבור על דת. מנגד, עשה בן-יהודה כל מאמץ כדי להשיג היתר עבודה גורף, כשהוא כורך זאת בביקורת בוטה ומשתלחת בהנהגת היישוב האשכנזי בירושלים. כאמור, היו גם רבנים שתמכו בעמדה המעשית של בן-יהודה. אולם מניעיו של בן-יהודה ומקורביו בהנהגת חובבי ציון היו קשורים במאבק בהנהגת היישוב האשכנזי לשם יצירת דפוס יישובי חדש, והוציאו את דיבתם רעה כשונאי ההתיישבות. הדבר תרם ללא ספק לחשדנות שהייתה קיימת בדבר המניעים האמתיים העומדים מאחורי בקשת ההיתרים, מצד גורמים שונים בחובבי ציון, וזאת בפרט על רקע המאבקים השונים בנושאי דת וחינוך שהתעוררו ערב השמיטה.

האישיות המרכזית ביותר בירושלים שדנה בסוגיית השמיטה ונקטה קו מחמיר היה רב הקהילה האשכנזית בירושלים, הרב שמואל סלנט. הרב סלנט ייצג במידה רבה את הציר המרכזי של היישוב היהודי העירוני הדומיננטי. יישוב אשכנזי בין עשרות שנים שיסודו בעליית תלמידי הגר"א, המקיים מוסדות דתיים מרכזיים ונע בין הזדקקות מובנית ואידאולוגית למערכת התמיכה של 'החלוקה' לבין ניסיונות פרודוקטיביים מובהקים במרחב העירוני ואף בשדה החקלאי.

מבחינת שאלת השמיטה נקט הרב סלנט מזה שנים את הקו הרווח בקהילה הפרושית. ראשית, הדגיש הרב סלנט את חשיבות השמיטה. דבר זה התחבר הן לחשיבות התודעתית של שמירת השמיטה כתיקון לחורבן, והן לצפייה לחידוש קיום המצוות התלויות בארץ בכלל בפרט בתורת תלמידי הגר"א. מגמות אלו מצאו את ביטוי הכולט בניסיונות ההתיישבות השונים ובראשן מגמותיהם של הרבנים קלישר וגוטמכר במקווה ישראל ושל מייסדי פתח תקווה להעמיד התיישבות יהודית שהמצוות התלויות בארץ בכלל והשמיטה בפרט, מהוות ציר מרכזי בהן. וכן בתוכניות התיישבות שונות להן היה שותף במידה כזו או אחרת אף הרב סלנט ומקורביו.

יחד עם זה, נקט הרב סלנט להלכה את העמדה שחיוב השמיטה הוא מדרבנן ולא שלל הקלות מסוימות בגדרי השמיטה.

כבר בשנת השמיטה תרמ"ב באה לביטוי עמדתו ההלכתית המורכבת של הרב סלנט.

א. בניגוד לעמדות מחמירות, הוא הקל למעשה (כבר משמיטת תרל"ו) לסוחרים בירושלים לעסוק במסחר באתרוגי שביעית שגודלו בפרדסי גויים, אם כי לא נתן לכך הכשר מפורש.

ב. במקביל הוא הביע צפייה מובהקת לקיום השמיטה בחקלאות היהודית המתהווה. מגמות ההגירה שאפיינו את יהדות מזרח אירופה החל משנת תרמ"ב

(1882) העלו על סדר היום בצורה בולטת את שאלת התיישבות בארץ ישראל ואופייה. העיתונות היהודית, שעסקה בהיבטים שונים של העלייה לארץ העלתה בצורה פומבית את שאלת המתח שבין אפשרות ביסוסה של התיישבות יהודית חקלאית בארץ לבין חובת קיום המצוות התלויות ארץ בכלל ושאלת השמיטה בפרט. במסגרת זו אף הועלתה לראשונה הצעה על ידי אישיות רבנית ידועה (הרב לפידות) להקל בכלל בסוגיית השמיטה לצורך ההתיישבות בארץ וביסוסה. הרב סלנט טרח במפורש לשלול גישה זו. הן מסיבות הלכתיות והן מדאגה לאופי היישוב המתהווה.

ערב שמיטת תרמ"ט פסק הרב סלנט כי לא ניתן לקל לעבוד מלאכות האסורות בשמיטה, על סמך היתרי המכירה. הטענה ההלכתית העיקרית שלו הייתה שמכירה שאינה רשומה בטאבו אינה קבילה, אך היא גובתה במיוחד בטענה שההיתר אינו נצרך לצורך קיום ופיתוח ההתיישבות. שכן על פי מצב המושבות השבתת עבודות השדה תועיל יותר משתיק, ואילו מלאכות לקיום האילנות מותרות ככלל מן הדין. הרב סלנט הותקף על ידי גורמים שונים ובראשם בן-יהודה כשונא ההתיישבות וכמעוניין להחריבו. טענה זו הייתה משוללת יסוד. למעשה לא רק שהרב סלנט (וכמוהו הרב דיסקין, שלמעשה לא פירט בשום שלב את עמדתו ההלכתית) לא רצו תחילה להתערב בנושא, אלא שמי שהשפיעו במיוחד על הרבנים סלנט ודיסקין בנושא היו איכרים מפתח תקווה שהדגישו את חוסר התוחלת לדעתם מעיבוד הפלחה במהלך שנת השמיטה.

גורמים נוספים שתרמו להחרפת העימות היו ההשתהות, העמימות והמבוכה סביב נוסחם של היתרי המכירה.

הדיונים הראשונים בנושא השמיטה עלו כבר בשלהי שנת תרמ"ז, אולם מסיבות שונות ניתנו ההיתרים רק בשלב מאוחר, בסוף חורף תרמ"ח, דבר שתורם להחלטתם של אנשי פתח תקווה ובמיוחד אנשי גדרה לזרוע את רוב חלקותיהם בתבואות חורף בשנת תרמ"ח, ויצר מתח נוסף סביב הצורך בזריעה בשנת תרמ"ט. מעבר לכך הייתה מבוכה רבה סביב תנאי ההיתרים. האזכורים בעיתונות המשכילית (המליץ והצבי) על היתר גורף שניתן יצרו תרעומת גדולה בירושלים, והמבוכה סביב גדרי התנאים והנוסח המדויק של ההיתרים שניתנו, שאכן לא היה אחיד, תרמו לא מעט למתיחות זו גם במהלך השמיטה.

יותר מכל, תרמה לעוצמת הפולמוס המציאות במושבה מזכרת בתיה היא עקרון. ללא ספק התעמתו האיכרים עם הפקידות גם על רקע סוגיית השמיטה. אולם לא רק שוויכוח בנושא זה נבע גם מחוסר הבהירות של תנאי ההיתרים, הן אצל האיכרים והן אצל הפקידות, אלא שממדי העימות, התמשכותו, והסנקציות שהוביל, נבעו בראש ובראשונה מן המחלוקת שבין אנשי המושבה והפקידות על האופי המשקי של המושבה ומעמדם העצמאי של איכרי המושבה. המאבק לובה על ידי מתנגדי הפקידות במושבה ומחוצה לה

וצייר את הפקידות בצורה מעוותת, ככופה על דת מחד גיסא, ומאידיך גיסא, הוא עורר זעם על הממסד האשכנזי בהעמידו בסכנה את פעילות הברון רוטשילד.

להחרפת העימות בכלל ובמזכרת בתיה בפרט, תרמה פעילותו של 'ועד השמיטה'. התארגנותו הראשונית של הוועד הייתה באביב תרמ"ח, כאשר כמה ממקורביו של הרב דיסקין החלו ללחוץ על הרבנים דיסקין וסלנט לפרסם איסור על העבודה בשמיטה, לאחר שנודע על מתן היתרים מצד רבני חו"ל. בשלב הבא הם ניסו להפעיל לחץ על האיכרים לשבות כהוראת הרבנים סלנט ודיסקין. במהלך השמיטה שימש הוועד גם כמכשיר לכלכלי לסיוע לאיכרים השובתים, ועם החרפת המשבר עם איכרי מזכרת בתיה הואצה פעילותו של הוועד. הפעילות הכלכלית של הוועד, שהייתה אף כרוכה בביקורת פומבית על הברון ופקידיו, לא מצאה חן בעיני הרב סלנט ומקורביו. הם סברו שפעילות זו מזיקה יותר משמועילה הן לאיכרים, הן להתיישבות בכללה והן לדימוי הציבורי של היישוב העירוני. אולם הם היו נבוכים באשר לתגובה. שכן האיכרים סרבו לשתף פעולה עם הצעות ההידברות של הרב סלנט ומקורביו, ומאידיך היוו סמל של שביתה בשמיטה, ונתונים למצב כלכלי קשה ביותר.

חשוב לציין בהקשר זה גם שלושה גורמים משמעותיים שנודעו בתמיכתם העקרונית והמעשית בפעולות חובבי ציון מראשיתם, ותמכו בשביתה בשמיטה באופן נחרץ. הנצי"ב מוולוז'ין, הרב מרדכי גימפל יפה ור' יחיאל מיכל פינס. באופן מעניין היה הבדל משמעותי בין האישים הללו מבחינת הבנתם את החומרה ההלכתית של איסורי השמיטה.

הנצי"ב סבר, בניגוד לדעה הרווחת, שחייב שמיטה בזמן הזה הוא מן התורה. הרב גימפל יפה לא הכריע בעניין. ור"מ פינס סבר שלמעשה מבחינה משפטית אדמות המושבות הינן בבעלות הסולטאן הגוי והחובה ההלכתית בקיום השמיטה היא למעשה קלה.

חרף זאת הייתה תמימות דעים ביניהם בנוגע לשביתה, זאת על רקע המציאות הכלכלית המורכבת, בפרט בפתח תקוה ובגדרה, ובמיוחד על רקע המאבק בין הדתיים למשכילים בתנועת חובבי ציון, והחשדנות כלפי מניעי המשכילים בחובבי ציון להתיר לגמרי כל עבודה בשביעית ללא תנאי וללא סייג. העובדה שבנושא השמיטה לא הייתה מסורת סדורה, והדיונים הבולטים בו התעוררו בשעת עימות על רקע דתי בעולם היהודי. תרמה במידה רבה לעוצמת הפולמוס. באופן פרדוקסלי, דווקא הבסיס ההלכתי הקל יותר של השמיטה בזמן הזה חרף את עוצמת הוויכוח.

במציאות הכלכלית והניהולית הסבוכה ניתן היה להגיע למסקנות כלכליות שונות ולהערכות שונות בדבר המשך תמיכת הברון בהתיישבות, כמו גם בדבר הצורך הספציפי

במושבות השונות בנוגע לעבודות שונות, ובמיוחד בנוגע לעבודות הפלחה. בניגוד לטענות הגורפות מצד המתנגדים, היה חשש ממשי מפגיעה במעגלים רחבים של ההתיישבות והמשק החקלאי ללא מתן היתרים כאלו ואחרים, מסיבות מגוונות, בפרט על רקע הציפייה הכללית כגובהה של הברון ופקידיו, ערב השמיטה, לביסוס ההתיישבות על בסיס כלכלי. יתר על כן במציאות שנוצרה בה נקטה ההנהגה האשכנזית הירושלמית התנגדות מוחלטת להיתרים שניתנו, לא ניתנו למעשה פתרונות מניחים את הדעת לשאלות שונות, ובמיוחד בנושאים הקשורים במטעים. מאידך, המאבק על צביונו המתהווה של היישוב והנהגתו, היה לא פחות משמעותי, ואף כלל את שאלת המשך התמיכה הרחבה של יהודי מזרח אירופה בהתיישבות.

במידה רבה הייתה חפיפה מעניינת בין התהליכים הכלכליים המורכבים שעברה ההתיישבות לבין הפולמוס בסוגיית השמיטה. הציפייה התמימה להוציא לחם מן הארץ, נתקלה בסלע המציאות והצריכה שינויים מתמידים שאף הם נתקלו בסלע המציאות הקשה וההצלחה בוששה מלבוא. הייתה זו תוצאה של ניתוק בין מאות שנים מן הארץ וחזרה לארץ במציאות אחרת לחלוטין. במקביל נתקלה הצפייה והכמיהה אצל שלומי אמוני ישראל להתאמת המציאות הכלכלית המודרנית עם שמירת דיני השמיטה, בקשיים שונים. הן בסוגייה הכלכלית והן בסוגיית השמיטה היה היישוב בשלבי ניסוי וטעייה, שנתנו את ביטויים כצפוי בעמדות המעשיות השונות. התפתחויות אלה לא נעצרו בשמיטת תרמ"ט וימצאו ביטוי מחודש בשמיטות הבאות.